

Dąbrowski, Jan

Problemy epoki brązu w Polsce północno-wschodniej

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 1, 25-31

1970

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

JAN DĄBROWSKI

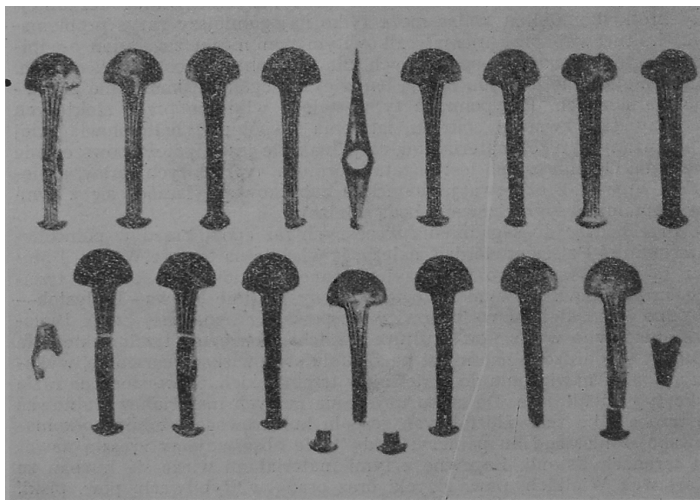
PROBLEMY EPOKI BRĄZU W POLSCE PÓŁNOCNO-WSCHODNIEJ

Z bogatej problematyki epoki brązu w Polsce północno-wschodniej, a szczególnie na Warmii i Mazurach, można omówić tylko część zagadnień, gdyż słaby stan dotychczasowych badań oraz zaginięcie podczas wojny materiałów stwarzają trudności często nie do przezwyciężenia. Rozwijające się dynamicznie po wojnie prace wykopaliskowe pominięły akurat te stanowiska, tak w województwie olsztyńskim, jak i białostockim i dopiero poszukiwania powstałego niedawno przy Instytucie Historii Kultury Materialnej PAN zespołu mogą zwiastować tu zmiany, zresztą ze względu na sytuację kadrową także niezbyt szybkie. Dlatego też niniejszy krótki komunikat podać może tylko najogólniejszy zarys problematyki kulturowej, przy niemal całkowitym pominięciu zagadnień osadniczych oraz gospodarczo-społecznych, dla których po prostu brak danych. Brak miejsca nie pozwala też na bardziej szczegółowe omówienie problemów etnicznych. Przypomnieć tylko należy wiązanie przez niektórych badaczy tak zwanego okresu istnienia wspólnoty bałto-słowiańskiej z omawianymi niżej materiałami, co jednak nie jest hipotezą powszechnie przyjętą. Ogólnie znana jest bogata literatura, tycząca tych spraw, a niektóre wnioski z obserwacji materiału zabytkowego, łączące się z tymi problemami, zasygnalizowane będą poniżej.

Przechodząc do zagadnienia wczesnych faz epoki brązu w północno-wschodniej Polsce stwierdzić należy, iż właśnie na terenie Warmii i Mazur są one stosunkowo najgorzej poznane. Wiadomo, że kultura trzciniecka obejmowała swym zasięgiem tereny po linię Mława—Białystok—Grodno i że dalej ku wschodowi występowała na znacznej części Białorusi niedawno wyróżniona kultura sośnicka, pokrewna trzcinieckiej. Na północy stwierdzono natomiast na siedmiu stanowiskach ceramikę, wykazującą silne nawiązania do materiałów trzcinieckich, a określoną na razie jako typ Juodkrante. Do czasu uzyskania nowych materiałów traktować ją trzeba jako ślad oddziaływań zespołu kulturowego trzciniecko-komarrowo-sośnickiego ku północy; ślady takie obserwujemy zresztą nawet na terenach Estonii. Zapewne z tymi materiałami wiąże się kurhan ze Sterławek Wielkich, pow. giżycki oraz osada w Rybitwach, pow. piski. Jest to też okres, w którym zabytki metalowe występują na tyle często, iż można mówić w sposób uzasadniony o rozpoczęciu się epoki brązu. Są wśród nich już formy charakterystyczne dla II okresu epoki brązu, od tego więc okresu zaczyna się ona na omawianym obszarze. Ten począ-

tek epoki brązu datować trzeba około 1500 r. przed n.e. Dla czasów wcześniejszych zarezerwować należałoby nazwę „eneolit”. Nie świadczy to zresztą o jakimś specjalnym opóźnieniu w rozwoju danego obszaru — podobnie kształtowała się ta sprawa w Polsce wschodniej, na Litwie i Łotwie, a do części Białorusi i Estonii wytwory brązowe dotarły jeszcze później.

Następny, to znaczy III okres epoki brązu, przypada na wieki od XIII do XI przed n.e. Dla tego czasu dysponujemy głównie znaleziskami przedmiotów metalowych, gdyż groby z Pożegów, pow. piski i Rusów, pow. braniewski nie są obiektami, które można określić bezspornie, a śladów osad na razie brak. Omawiany teren wchodził w przeważającej części w obręb zasięgu tzw. kultury kurhanów sambijskich, znanej z niewielu stanowisk na Sambii i w dorzeczu Niemna. Kurhany te kryją groby szkieletowe, lecz sporadycznie występuje w nich i nowy obrządek pogrzebowy, to jest ciałopalenie. Analiza nielicznych opublikowanych naczyń wykazała bezsprzeczne oddziaływania kultury łużyckiej, a zapewne i związki z ceramiką typu Juodkrante. W zakresie metalurgii obserwujemy wielką rolę Pomorza jako obszaru dostarczającego na badany teren wytworów, będących często wzorcami dla reprodukcji ich na miejscu (Ryc. 1), głównie chyba na Sambii. Nieliczne są dowody kontaktów z innymi obszarami. Charakterystyczne wyłącznie dla III okresu epoki brązu przedmioty współwystępują w inwentarzach pochówków z formami, znanymi na ziemiach polskich z IV okresu epoki brązu. To oraz wiel-

Ryc. 1. Dawne Nortycken na Sambii. Skarb odlewcy ze środkowej epoki brązu zawierający kilkadziesiąt czekanów — przykład reprodukcji form obcego pochodzenia. Według C. Engla.

kie ubóstwo form „czwartobrazowych” pozwala stwierdzić, że środkowa epoka brązu trwała tu nieco dłużej, niż na terenach sąsiednich.

Grupa mazursko-warمیńska kultury łużyckiej pojawiła się na początku IV okresu epoki brązu według systemu regionalnego, co odpowiada prawdopodobnie połowie tego okresu według systematyki właściwej na przykład dla materiałów z Pomorza. Inne lokalne grupy łużyckie w północno-wschodniej Polsce, a więc północno-mazowiecka i mazowiecko-podlaska kształtowały się już w środkowej epoce brązu na podłożu kultury trzcinieckiej, natomiast na Warmii, Mazurach i Sambii mamy jednak do czynienia ze zjawiskiem innego rodzaju. W wyniku wielostronnych oddziaływań powstała tu regionalna grupa kultury łużyckiej. W ceramice obserwujemy głównie wpływy z północnego Mazowsza oraz Wielkopolski i Kujaw, w metalurgii w dalszym ciągu dominowały wpływy ośrodka wschodniopomorskiego. Te elementy różnego pochodzenia występowały nie w określonych częściach badanego terenu, lecz w przemieszaniu w obrębie całej grupy (jedynym wyjątkiem jest skupienie w okolicy Olsztyna form zdobionych ornamentem skośnych żłobków). Przeczy to wyraźnie koncepcji jakiegóś jednorazowej migracji, aczkolwiek na pewno istniało zjawisko przenikania tu niewielkich grup ludzkich. Całość tego procesu daje się chyba już obecnie wytłumaczyć dość dobrze. Zaważyła tu niedoceniana na ogół (zwłaszcza w polskiej literaturze fachowej) rewolucja, równie niemal istotna dla całości procesów rozwojowych, jak tzw. rewolucja neolityczna. Polegała ona na tym, że wobec niewielu obszarów rudonośnych w Europie, od początku epoki brązu powstała konieczność stałych, dalekosieżnych kontaktów wymiennych dla uzyskania niezbędnych wytworów lub surowca dla produkcji metalurgicznej. Na teren grupy mazursko-warمیńskiej wytwory owe i surowiec przychodziły z Polski lub też przez jej tereny. Nic więc dziwnego, że w miarę trwania owych kontaktów w ślad za metalami wędrowały i inne wytwory, a także obyczaje. W efekcie już w środkowej epoce brązu kultura kurhanów sambijskich była typową kulturą „peryferyczną”, to jest taką, w której inwentarzu znać bardzo silny wkład sąsiedniego dużego centrum kulturowego (w tym wypadku łużyckiego). Kultury o takim właśnie charakterze znane są i z innych obszarów pogranicza łużyckiego, przy czym obserwować można nawet pewne prawidłowości w przejmowaniu i adaptowaniu rozmaitych elementów. Pojawienie się grupy mazursko-warمیńskiej stało się przeto ukoronowaniem owego procesu infiltracji i unifikacji kulturowej. Pokrewieństwo wcześniejszych zjawisk proces ten niewątpliwie ułatwiało i przyspieszało.

Grupę mazursko-warمیńską reprezentuje 5 osad, 44 cmentarzyska płaskie i 11 kurhanowych oraz przynajmniej 17 skarbów i liczne luźno znalezione przedmioty metalowe. Obiekty te pochodzą z badań i odkryć przedwojennych. Po wojnie przeprowadzono tylko sondáže na kilku stanowiskach. Dane o osadach są bardzo skąpe. Były one rozległe, otwarte lub o słabych konstrukcjach obronnych. Zachowały się ślady jam i nielicznych domostw słupowych. O stosunkowo znacznej, jak na owe czasy, liczebności grup ludzkich mówią też cmentarzyska, na których występuje po kilka tysięcy grobów, wyłącznie ciałopalnych. W Pustnikach, pow. mrągowski, przekopano część cmentarzyska liczącą 1200 grobów, a w Worytach, pow. olsztyński niewiele mniej. Stwierdzono tak groby popielni-

cowe, jak i jamowe, przy czym charakterystyczną cechą lokalną jest bardzo wysoki odsetek grobów obwarowanych rozmaitego rodzaju konstrukcjami kamiennymi (Ryc. 2). Rytuał pogrzebowy nakazywał znaczną skromność w ich wyposażeniu: przystawki są bardzo rzadkie, a ich liczba nigdy nie przekracza trzech. Inne dary grobowe występują także sporadycznie — maksymalna liczba grobów z przedmiotami metalowymi na jednym cmentarzysku wynosi 1,5%. Interesujące jest, że również bardzo rzadko występują w tych grobach zabytki z bursztynu. Podobnie rzadko wyposażane są obficie groby w trzech znanych dziś typach kurhanów. Wśród nich wyjątkową pozycję zajmuje kurhan z Workiejmów, pow. lidzbarski, zawierający około sześciuset pochówków, przypadających tak na epokę brązu, jak i na wczesną epokę żelaza. Inne dowody grzebania zmarłych na tych samych obiektach tak przez ludność kultury łużyckiej, jak i kultury po niej następującej, nie są liczne. Istnieją też sugestie o występowaniu na cmentarzyskach łużyckich grobów wcześniejszych. Wracając do kurhanów, stwierdzić trzeba, że dwa pozostałe ich typy mają swoje odpowiedniki w kurhanach z konstrukcjami kamiennymi, występującymi w kulturze łużyckiej na północnym Mazowszu i Pomorzu. Wreszcie wspomnieć tu trzeba o pojawieniu się tzw. grobów symbolicznych oraz o ewentualnych śladach styp, czy ogni obrzędowych na obiektach cmentarnych.

Ryc. 2. Woryty, pow. olsztyński, grób 212. Dwie popielnice pod brukiem kamiennym. Według C. Engla.

O genezie ceramiki mówiono już uprzednio. Formy lokalne występują już w IV okresie epoki brązu — są to dwuuche naczynia dwustożkowe oraz amforka zdobiona ornamentem paznokciowym. Ten też ornament częsty jest w zdobnictwie ceramiki następnego okresu. Nierzadko przechodzi on na naczynia o formach analogicznych do ceramiki z innych obszarów, znać jednak już wówczas także lokalne modyfikacje kształtów naczyń. Zestaw form określić można jako typowo łużycki — niedostatek publikacji materiałów z osad powoduje duże luki zwłaszcza w znajomości ceramiki chropowacanej. Obserwujemy więc miejscowy rozwój form, zbieżny w zasadzie z ogólnymi tendencjami rozwojowymi ceramiki łużyckiej, jak i przejmowanie nowych form, trwające jeszcze nawet w ostatniej fazie grupy mazursko-warمیńskiej. Materiały tej właśnie fazy wyróżniają się stosunkowo najgorzej, a to z braku dostatecznej liczby datowanych zespołów. Zwraca uwagę sporadyczne występowanie wówczas ornamentu inkrustowanego (Skatniki, pow. kętrzyński). Na Sambii ceramika łużycka trwała jeszcze nawet w okresie halsztackim D (na przykład IIschken), a i na Mazurach znać jej silne oddziaływanie w późniejszym materiale. Jest to wyraźne, zwłaszcza w formach z osad, dlatego też niektóre z grodzisk wczesnożelaznych mylnie określała literatura jako łużyckie.

Rozwój metalurgii ulegał dalej wpływowi Pomorza. Jest zresztą regułą u nadbałtyckich grup kultury łużyckiej, że ceramika wykazuje południkowy kierunek oddziaływań, zaś metale — równoleżnikowy (oczywiście ujmując rzecz najogólniej). Jest to wynikiem istnienia w północnych Niemczech, Danii i południowej Szwecji wielkiego ośrodka produkcji metalurgicznej, oddziaływującego wzdłuż całych niemal wybrzeży Bałtyku. Interesujące jest to, że on sam podlega też pewnej infiltracji ceramiki łużyckiej. Obserwujemy wyraźny rozwój produkcji miejscowej, przy czym wyróżnia się ośrodek sambijski, oddziaływujący na teren położony w promieniu 150—200 km. Zachodnia natomiast część omawianego obszaru zaopatrywana jest raczej przez ośrodek wschodniopomorski. Rozwijała się także produkcja lokalna. W VI okresie epoki brązu około 90% znanych zabytków metalowych było, lub też mogło być, wyprodukowane na omawianym obszarze. O ile początkowo produkcja ta polegała na odtworzeniu form obcego pochodzenia, to w czasie trwania kultury łużyckiej obserwujemy już modyfikowanie tych form i samodzielny ich rozwój, szczególnie dobrze widoczny przy śledzeniu genezy szeregu odmian siekier z tulejką.

Termin „VI okres epoki brązu” wskazuje na późniejsze pojawienie się tu żelaza. Najwcześniejszym zespołem z zabytkiem żelaznym jest pochodzący z końca tego okresu skarby z Giżycka, jednak upowszechnienie się żelaza datować należy najwcześniej na okres halsztacki D, to jest na czasy od mniej więcej 550 r. przed n.e. Odpowiada to zresztą sytuacji, panującej na przykład na Podlasiu czy wschodnim Mazowszu, zaś na Litwie i północnej Białorusi data początków epoki żelaza jest jeszcze późniejsza. Wyroby brązowe trwają zresztą i rozwijają się jeszcze przez kilka wieków.

Przedstawiony powyżej schemat wskazuje na konieczność przyjęcia dla omawianych czasów ciągłości osadniczej, to jest na brak dowodów zmiany podstawowej części ludności. Jednocześnie kultury obszaru

Warmii i Mazur znajdowały się w ścisłym związku z kulturami, uważanymi przez różnych badaczy za prasłowiańskie (bądź nawet stanowiły część owych kultur), natomiast między innymi na ich podłożu kształtowała się już kultura wczesnej epoki żelaza, powszechnie uważana za bałtyjską.

Kilka słów należy poświęcić jeszcze sprawom gospodarczo-społecznym. Niewątpliwie zasiedlenie terenu było wówczas słabsze niż na przykład w tym samym czasie w Polsce centralnej. Truizmem jest stwierdzenie, że podstawą gospodarki było rolnictwo i hodowla, ale danych szczegółowych brak. Dane porównawcze oraz analiza inwentarzy grobów i skarbów wskazują na istnienie wówczas społeczeństwa słabo zróżnicowanego. Można przypuszczać istnienie własności indywidualnej obok społecznej i na tej podstawie wyodrębnianie się takich grup jak metalurgów-odlewców, zamożnych wojowników, kapłanów lub czarowników, tworzących słabą górną warstwę swych grup społecznych. Prawdopodobne jest częściowe pokrywanie się wyżej wymienionych grup. Na przykład dane etnograficzne świadczą o bardzo częstym wiązaniu funkcji metalurga z funkcją maga lub czarownika. O wierzeniach świadczyć jeszcze mogą ewentualne skarby wotywnie (na przykład Braniewo).

Sumując stwierdzić należy, że nasza znajomość omawianego odcinka dziejów północno-wschodniej Polski pozostawia jeszcze wiele do życzenia. Obecny stan badań pozwala dojść do wniosku, iż ogólny poziom i tempo rozwoju kultury mieszkańców tych ziem nie odbiegały od analogicznych procesów w sąsiednich dzielnicach Polski i pozostawały w ścisłym z nimi związku.

PODSTAWOWA LITERATURA

I. I. Artemienko, *Wierchnieje Podnieprowje w epochu późnego neolitu i brzozy*, *Kratkije Soobszczenija Instituta Archieologii*, 101, 1964, ss. 9 n.

J. Dąbrowski, *Z problematyki II okresu epoki brzozy w północno-wschodniej Polsce*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 2 (80), 1963, ss. 169 n.

J. Dąbrowski, *Zagadnienie genezy pochówków ciałopalnych na Warmii i Mazurach*, *Komunikaty Mazursko-Warmińskie*, nr 1 (83), 1964, ss. 3 n.

J. Dąbrowski, *Przyczynki do poznania kultury łużyckiej na Warmii i Mazurach*, *Archeologia Polski*, t. 12, 1967, ss. 319 n.

J. Dąbrowski, *Zabytki metalowe epoki brzozy między dolną Wisłą a Niemnem*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1968.

C. Engel, *Vorgeschichte der altpreussischen Stämme*, Bd. 1, Königsberg 1935.

W. Gaerte, *Die „Lausitzischen“ Flachgräberfelder Ostpreussens*, Prussia, Bd. 29, 1931, ss. 104 n.

M. Gimbutas, *Bronze Age Cultures in Central and Eastern Europe*, Paris—the Hague—London 1965.

W. Hensel, *O tzw. bałto-słowiańskiej archeologicznej wspólnoty kulturowej*, *Z polskich studiów slawistycznych*, t. 1, Warszawa 1958, ss. 149 n.

J. Kostrzewski, *Stosunki między kulturą łużycką i bałtycką a zagadnienie wspólnoty językowej bałto-słowiańskiej*, *Slavia Antiqua*, t. 5, 1956, ss. 1 n.

P. Kulikauskas, R. Kulikauskiene, A. Tautavičius, *Lietuvos archeologijos bruožai*, Vilnius 1961.

E. Šturms, *Die ältere Bronzezeit im Ostbaltikum*, Berlin 1936.

H. Urbanek, *Die frühen Flachgräberfelder Ostpreussens*, Königsberg—Berlin 1941.

THE PROBLEMS OF THE BRONZE AGE IN NORTH-EASTERN POLAND

SUMMARY

There has so far been little known about all the questions involved in the Bronze Age over the area of North-Eastern Poland and particularly in the Warmia and Masuria regions. The excavations in those areas have been carried out since the World War II only on a small scale while all the imperfectly published materials had been totally destroyed in wartime. The insufficiency of evidence has been felt particularly painful at investigation of the early phases of the Bronze Age, which began in those territories only after some metal relics of the IInd period have made their appearance. Some few sites with pottery of the Juodkrante type signalized the influence exercised northwards by the cycle of the cultures Trzciniec — Komarów — Sośnica. The IIIrd period of the Bronze Age was a time of the lasting of the Culture of Samland barrows, known from some few sites and pointing to some very strong influences of the Lusatian Culture in the fields of metal craft and pottery, while its impact on the funeral customs has been considered much weaker. Within the IVth period the Masuria — Warmia group of Lusatian Culture had made itself apparent (the culture that also reached out as far as Samland as well) as a result of certain multi-directional cultural influences. There is little known about their settlements. The funeral customs consisted in laying their cremated dead into scarcely equipped flat graves (in most cases reinforced by stone — cist) or else into graves situated underneath barrows. Their metal crafts were exposed to strong influences from Pomerania while a local production centre had been developed in Samland. The Masuria — Warmia group had disappeared by the end of the VIth period of the Bronze Age yet its influence still prevailed for some time after as far as the Early Iron Age culture in that area was concerned.